

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA DƏRSLİK SİYASƏTİ
VƏ ONUN REALLAŞMASINDA REDAKTORLARIN İŞTİRAKI

S. E. SƏFƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti

Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi kafedrasının doktorantı
ssafarova@mail.ru

Məqalədə informasiya cəmiyyəti şəraitində Azərbaycanda ali və orta ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanan dərsliklərin nəşri və redaktəsi vəziyyəti araşdırılmış, müasir dövrdə dərsliklərin tərtibinə və redaktəsinə verilən tələblər müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: informasiya cəmiyyəti, dərslik, nəşr, redaktə, ali məktəb, ümumtəhsil məktəbi.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil islahatı çərçivəsində qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdən biri ümumi təhsil sistemində dərslik siyasətinin müasir tələblərə uyğun şəkildə tənzimlənməsinə nail olmaqdır. Dərslik siyasəti hökumətin strateji fəaliyyət dairəsinə daxil olan təhsil sahəsində prioritet istiqamətlərdən biridir. Belə ki, dərslik siyasətinin məqsədi məktəbliləri müasir standartlara uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək, Vətəninə, xalqına, onun adət-ənənələrinə bələd olan, milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşan, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam, müstəqil həyata hazır və demokratik düşüncəli vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir. Son illərdə bu vacib sahənin hüquqi bazasının formalaşdırılması istiqamətində atılan bir sıra addımlar da həmin vəzifənin reallaşdırılmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ötən illər ərzində ümumtəhsil məktəbləri üçün proqram və dərsliklərin hazırlanması işinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm işlər görərək inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənmiş və düşünülmüş bir siyasət hazırlamışdır. Belə ki, "Ümumi təhsil sistemində dərslik siyasəti" sənədi hazırlanaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti ilə razılaşdırıldıqdan sonra 2006-cı ildə təsdiq edilmişdir. Həmin sənəddə bu siyasətin əsas prinsipləri, dərsliklərin məzmununa verilən əsas tələblər, dərsliklərin dili, Dərslikləri Qiymətləndirmə Şurası, yeni dərsliklərin yaradılması, təsdiqi və nəşri, müəllif və nəşriyyatların hüquqları, dərsliklərin alınması, dərslik fondu, elektron dərsliklər, elektron dərsliklər, dərslik siyasətinin həyata keçirilməsində əlaqədar qurumların vəzifələri ətrafı izah olunmuşdur. Bu sənədin əsas müddəalarından biri də ondan ibarətdir ki, dərsliklər əvvəlki kimi subyektiv mülahizələrə əsasən formal deyil, təsdiq olunmuş konkret meyarlara əsasən qiymətləndirilir.

Digər mühüm məsələ yeni dərsliklərin komplekt şəkildə nəşr edilməsidir. Bunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, komplektdə yeni olan müəllim üçün vəsait şagirdlərin təlim marağını gücləndirir, onların axtarışlara, yeni məlumatlar əldə etməyə sövq edir, məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir, təbiiyi xarakter daşımaqla, zəruri həyati bacarıqların formalaşdırılmasına zəmin yaradır.

Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 2007-2008-ci tədris ilində I-XI sinif şagirdləri üçün 155 adda 5.185.000 nüsxə dərslik hazırlanmış və çap olunmuşdur. O cümlədən 82 adda 4.717.500 nüsxəsi Azərbaycan bölməsi, 71 adda 466.300 nüsxəsi rus bölməsi, 2 adda 1200 nüsxəsi isə milli azlıqlar üçün ("Avar dili " və gürcü məktəblərinin II sinfi üçün "Azərbaycan dili") nəşr edilmişdir (1, 123).

Tədris ədəbiyyatı bu gün inkişaf etmiş sosial məsələlərin və tərbiyələndirici təhsilin bütün kompleks nəşrinə deyilir. Tədris kitablarının meydana gəldiyi mərkəz isə nəşriyyatdır.

Dərsliklərin sosial funksiyası onların cəmiyyətdə rolu və təhsilin tələblərini özdə birləşdirilməsi ilə müəyyən olunur. Hər şeydən əvvəl bu şəxsiyyətin inkişafıdır. Tədris ədəbiyyatının məqsədli təyinatı öyrənmə vəsaiti, təhsil alanların bədii bacarıqlarının tərbiyəsi və inkişafı olmalıdır. Tədris ədəbiyyatının məqsədi təkcə oxuculara bilik vermək deyil, həm də üç funksiyanı – onun təhsil, tərbiyə və inkişafını təmin etməkdir.

Dərsliklər elə tərtib olunmalıdır ki, ondan istifadə zamanı çətinlik yaranmasın. Şagird verilən materialı təkcə başa düşməsin, həm də onu yadda saxlaya, təcrübəyə tətbiq edə bilsin. Tədris ədəbiyyatına olan tələb onun kompleks nəşridir (dərslik, müxtəlif növ dərs vəsaiti, sorğu kitabları və s.). Demək olar ki, elmin istənilən sahəsi, insanın təbiiyi fəaliyyətinin çoxsahəli növləri dərslik nəşrlərinin meydana gəlməsinə əsas ola bilər. Lakin onların öyrənmə obyektini bütün elm və ya onun hər hansı bir sahəsi deyil, yalnız elmin xüsusi işlənmiş və öyrənilən yadda saxlamaq üçün yararlı hala salınmış forması ola bilər (4, 46).

Tədris ədəbiyyatının təşkilində pedaqoji faktorla yanaşı sosial-psixoloji faktorlar da nəzərə alınmalıdır. Tədris müəssisəsinin tipi də dərsliklərin tərtibində mühüm rol oynayır. Təbii ki, ali məktəb dərsliklərində verilən materiallar, onların həcmi ilə orta məktəb dərsliklərindən köklü şəkildə fərqlənir. Dərsliklərin tərtib olunmasında oxucuların psixoloji imkanları da nəzərə alınmalıdır. Hər bir dərsliyin özünün oxucu ünvanı var və bu kitabın titullarında göstərilir. Lakin elə dərsliklər də vardır ki, öyrədənlərin (müəllimlərin) özlərinə ünvanlanır. Oxucu ünvanının dəqiq müəyyən olunması bütün tələblərə cavab verən müəyyən qrup oxucular üçün yararlı olan dərsliklərin nəşrinə kömək edir.

Proqram dərsliklərin tərtibinin əsasını təşkil edir. Bugünkü məktəblərin işi ikipilləli proqramların tərtibini tələb edir. Birinci pillə baza xarakteri

daşıyır. O, dərsliklərin əsasını və onların mütləq həcmi müəyyən edir. Baza proqramlarından başqa ayrı-ayrı fənlərin və ya bir qrup fənnin dərinədən öyrənilməsi üçün bütöv proqram toplusu da mövcuddur.

Digər qrup nəşrlər – təhsil-metodiki nəşrlər ikinci dərəcəli xarakter daşıyır, eyni zamanda proqramla əsaslandırılır. Hər şeydən əvvəl bunlar metodiki məsləhətlər və ali məktəblərin qiyabi təhsil sistemləri üçün proqramlardır. Bu nəşrlər oxucu təyinatına görə müxtəlif ola bilər. Onlardan bəziləri müəllimlər, çoxu isə qiyabi şöbələrin tələbələri üçün nəzərdə tutulur. Onlardan əsas məqsədi material üzərində sərbəst işi təmin etmək, dərslikdəki çalışmaları şərhini, dərsliyin metodiki və didaktik prinsiplərinin izahını verməkdir (3, 24).

Orta məktəb dərslikləri tədris ədəbiyyatı içərisində həm təyinatına, həm də nəşrlərin həcminə görə aparıcı yer tutur. Əgər tədris-təlimin forması dəyişirsə, deməli, dərslik də dəyişilməlidir. Sabit dərslik məktəbin ixtisaslaşmasından asılı olmayaraq bütün məktəblərdə istifadə edilən dərsliklərdir. Fənnin məzmunu və proqramın tələbləri belə dərsliklərdə bütünlüklə əks olunur. Onlar orta məktəblərdə ümumi tədris kursunun yaradılmasına imkan verir.

Dərs vəsaitləri dərsliklərdən az sistemli olmasa, adətən inkişafedici, tərbiyələndirici və materialı möhkəmləndirici funksiyalarını yerinə yetirməsi ilə fərqlənir. Bəzi dərs vəsaitləri məzmunlarına görə elmi-kütləvi kitablara yaxınlaşır və qrişsiz çap oluna bilər.

İstənilən tip məktəb üçün dərsliyin tərtib olunması çətin bir işdir. Kitab elmin və incəsənətin, bundan başqa poliqrafiyanın məhsuludur. Dərsliyin yaradıcıları müəlliflər, redaktorlar, rəyçilər, rəssamlar, korrektorlar, yığıcılar və çapçılardır. Dərslik üzərində iş onun yarannasından əvvəl – müəllifin və ya müəlliflər qrupunun müəyyən olunması ilə başlayır. İşin gedişində bütün iştirakçıları redaktor idarə edir. Redaktorun kitabla işi əlyazmanın təqdim olunması ilə başlayır. O, materialı fənnin proqramı ilə müqayisə edir. Dərsliyin proqrama uyğunluğunu yoxlamaq bu məsələlərə fikir vermək lazımdır:

- öyrədilən tədris fənninin ümumi məqsədi formalaşmış şəkildə proqramda verilmiş formada tam əks olunması;
- proqramda nəzərdə tutulan materialların hamısının əhatə olunması;
- dərs proqramının tam ardıcılığının gözlənilməsi;
- fənnə dair tərbiyələndirici aspektlərin tam verilməsi;
- proqramda elmlə təcrübənin bağlılığının göstərilməsi.

Bu tələblərin yerinə yetirilməməsi əlyazmanın müəlliflə təkmilləşdirmə üçün göndərilməsinə səbəb ola bilər. Əgər müəllif proqramın məhsuldarlığını xüsusilə artırmaqla, onda proqramdan kənara çıxmaq olar (4, 142).

Redaktorun işinin sonrakı mərhələsi dərsliyin mətninin təhlilidir. Ənənəvi olaraq dərsliyin məzmunu aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- 1) Dərslikdə elmin əsaslarını özdə birləşdirən biliklərin toplanması;

2) Dərsləkdə oxucuların dünyagörüşünə təsir edə bilən biliklərin toplanması;

3) Dərsləkdə tədris fənni ilə praktiki fəaliyyət arasında əlaqə yarada bilən biliklərin toplanması;

4) Dərsləkdə toplanan biliklərin oxucuların müəyyən səviyyəsinin inkişafına xidmət etməsi, əvvəldən mənimşənilməmiş biliklə əzlaşması və həyat təcürbəsində özünü doğrultması (3, 213).

Dərsləyin elmi tutumu hər şeydən əvvəl inanılmış bilik və faktdır. Müzakirə obyektinə olan məlumatlar dərsləyə daxil edilə bilməz, müxtəlif fikirlərin elmi problemə qatılması yolverilməzdir. Redaktorlar verilmiş materialları dəqiq yoxlamalıdır. Redaktor hər şeydən əvvəl dəqiqliyi, bu və ya digər faktların məqsədəuyğun seçilməsini, onların qarşılıqlı əlaqəsinin düzgünlüyünü yoxlamağa borcludur. Dərsləyə ancaq elmi anlayışın formalaşmasına kömək edən tipik faktlar, öyrənilən halların prinsiplial tərfərlərinin açılışı daxil edilə bilər.

Təhsil alanların təhsil səviyyəsindən asılı olaraq faktların çətinlik dərəcəsi var, onların şişirdilməsi müsbət nəticələr vermir. Fənlə təcürbə arasındakı əlaqə bir neçə yolla verilə bilər. Tədris olunan elmi biliklər həyatı, təcürbə halların izahı kimi istifadə edilə bilər. Təsirli yollardan biri kimi dərsləkdə oxucuların təcürbə tapşırıqlara elmi biliklərin müstəqil şəkildə tətbiq edilə biləcəyi xüsusi tapşırıqların verilməsidir. Çünki təcürbə ilə əlaqəsi olmayan elm müsbət nəticələr verə bilməz.

Tədris ədəbiyyatını elmi ədəbiyyatdan fərqləndirən əsas cəhət odur ki, o, xüsusi metodiki işlənməyə məruz qalır və oxucuların öyrənə bilməsinə imkan verən şəkllə salınır. Metodiki tərtibat kitabın məzmununun daxili formasıdır. Onun əsas vəzifəsi oxucunun qavrama prosesində yaradıcılıq qabiliyyətini oyatmaq, fikirləşmə və yaddaşın inkişafına kömək etmək, müstəqil axtarışlar, vərdişlərin və bacarıqlarının qazanılmasıdır. Dərsləyin strukturu və kompozisiyası mətnə daxil olan və daxil olmayan elementlərin arasındakı funksional bağlılığı əks etdirir.

Tədris nəşrlərinin struktur komponentləri bir sıra elmi-nəzəri kitablarda sistemli şəkildə verilmişdir:

- Əsas mətn – öyrənilən fənni təşkil edən biliyi əks etdirir;
- Əlavə mətn – öyrənilən fənnin xarakterindən asılıdır;
- İzahedici mətn – nümunələr, geniş yayılmış funksiyaların izahıdır;
- Mənimşəmə aparatının təşkili (ənənəvi termində metodiki aparat).

Buraya daxildir: sual və məsələlər, cədvəllər, şəkillaltı yazılar, çalışmaları;

- İllüstrasiyalar – rəngi, ağ-qara, kölgəli, fənni, süjetli və s. olur, eyni zamanda layihələr, sxemlər, xəritələr və s. də buraya aiddir.

- Məlumat aparatı – ön söz, giriş, rubrikalar, göstəricilər və s. (3, 67).

Biliyin mənimşənilməsi məsələsi dərsləyin strukturuna həlledici təsiri göstərir. Metodik tərtibatı təhlil edərək redaktor biliyin mənimşənilməsi prosesinə təsir edən komponentlərin struktur keyfiyyətlərini nəzərə almalıdır. Tədris materialı ilə qruplaşdırılmalı, məntiqi cəhətdən ilə qurulmalıdır ki, hər seçilən hissə öyrənilən fənnin tematik baxımdan bütün tələblərinə cavab versin. Dərsləyin hissələrə bölünməsi yeganə məntiqi ardıcılığa tabe olmalıdır: bölmə – müqəddimə – paraqraf. Redaktorun vəzifəsi bu tələblərin dəqiq yerinə yeritilməsindən ibarətdir. Praktikada bir qayda olaraq suallar və tapşırıqlar aparatın əsas elementi kimi mətndən sonra verilir. Bu da kitabın funksiyalarına tam cavab verir.

Dərsləkdə verilən sual və tapşırıqların əsasən 3 funksiyası müəyyənləşdirilmişdir: 1) Biliyin möhkəmləndirilməsi – fikirləşmənin produktiv funksiyasının inkişafına kömək edir; 2) Məntiqi və yaradıcı fikrin tərbiyə olunması – reproduktiv fikirləşmədən əlavə suallar və tapşırıqlar üzərində işə produktiv fikirləşmə də daxil edilir; 3) Qazanılmış biliyin tətbiq edilməsi – burada oxucunun işi produktiv düşünmədən asılıdır (4, 78).

Dərsləkdə sualların olmaması onun öyrətmə, tərbiyələndirmə və inkişaf etdirmə qabiliyyətini kəskin şəkildə aşağı salır. Lakin sualların həddindən çox olması da xeyir vermir, oxucuların dərk etmə qabiliyyətinə mənfəi təsir göstərir. Kitabdə verilən sual və tapşırıqlar kitabın həcmi artırır. Oxucular suallar vasitəsi ilə öyrəndiyi elmi praktikaya tətbiq edir.

Dərsləklərin komponentlərindən biri də illüstrasiyalardır. İllüstrasiyaların mətnə daxil edilməsi müxtəlif məqsədlər üçün ola bilər. Onların bir qrupu fənn və hadisələr haqqında təsəvvür yaradır, digərləri onlar arasında olan əlaqəni gözəçaracaq dərəcədə nümayiş etdirir, obrazlar mətni daha yaxşı izah edir, onun daha tez və asan yadda qalmasına kömək edir (3, 88).

Dərsləklərdə məlumat aparatının da özünəməxsus yeri var. Məlumat aparatının təhlili zamanı redaktorun vəzifəsi dərsləyin metodiki təşkilində bu komponentlərin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsini izləməkdir. Bütün başlıqlar mündəricatda öz əksini tapmalıdır. Mündəricatın başlıca vəzifəsi dərsləkdə qısa və yol göstərən olmasıdır. Redaktor kitabdakı başlıqların adlarının və onların səhifələrinin mündəricatla tam uyğun gəlməsini diqqətlə yoxlamalıdır. Kitablarda əksəriyyətdə mündəricat axırda verilir ki, bu da texniki problemlə bağlıdır. Çünki axırda mündəricat kitabın oxunuşuna mane olur. Ancaq təcürbə göstərir ki, mündəricatın kitabın əvvəlində verilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu, dərsləkdən istifadəni asanlaşdırır.

Orta məktəb dərsləklərində adətən bibliografik siyahı olmur. Lakin hər bölmənin sonunda şagirdlərin istifadə edə biləcəkləri ədəbiyyatın siyahısı verilir. Redaktorun vəzifəsi bu kitabların geniş yayılması və başadüşülən dildə yazılmış olmasına fikir verməkdir. Az tapılan və akademik nəşrlərin verilməsi məqsədəuyğun deyil. Çünki şagirdlər bunları ya tapa bilməzlər, tapsalar da

